

РОЗДІЛ 12 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СВОБОДИ ВОЛІ

PHILOSOPHICAL AND LEGAL INTERPRETATION FREE WILL

Бліхар В.С.,

*доктор філософських наук, доцент,
завідувач кафедри філософії та політології
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Здійснено спробу філософсько-правової інтерпретації свободи волі, у контексті якої слід стверджувати, що поза вирішенням проблеми свободи волі унеможлиблюється аналіз інших філософсько-правових проблем, оскільки в разі заперечення свободи волі як такої маємо дійти висновку, що право в цілому не має смислу та є зайвим.

Ключові слова: свобода, воля, свобода волі, право, громадянин, суспільство, держава, філософія права.

Осуществлена попытка философско-правовой интерпретации свободы воли, в контексте которой следует утверждать, что без решения проблемы свободы воли исключается анализ других философско-правовых проблем, поскольку в случае отрицания свободы воли как таковой мы вынуждены прийти к выводу, что право в целом не имеет смысла и является лишним.

Ключевые слова: свобода, воля, свобода воли, право, гражданин, общество, государство, философия права.

Attempting philosophical and legal interpretations of free will, in the context of which to assert that without solving the problem of free will is excluded analysis of other philosophical and legal problems, as in the case of the denial of free will, as such, we are compelled to conclude that the law generally does not make sense and is superfluous.

Key words: liberty, freedom, free will, right of a citizen, society, state, philosophy of law.

Постановка проблеми. Загальною умовою будь-якого виміру соціальної відповідальності людини й суспільства є свобода волі. Наприклад, у праві для охарактеризування відповідальності використовують юридичну термінологію. Так, термін «осудність», в основі якого міститься фіксований нормами права рівень свободи волі особистості злочинця, означає вільне прийняття особою рішення здійснити злочин. Тому свобода волі особи під час здійснення нею суспільно небезпечного вчинку, передбачуваного законом, обумовлює її здатність бути осудною. В іншому випадку здатність особи проявляти свої антисуспільні установки й ціннісну орієнтацію в межах закону або необережності. Таким чином, у межах закону суб'єктами відповідальності можуть бути лише ті особи, які володіють певними інтелектуальними, вольовими й емоціональними якостями, що обумовлюють здатність розуміти правові установки, які до них пред'являються, усвідомлювати суспільну небезпеку власної протиправної поведінки, здатність нею керувати та утримуватися від імпульсивної діяльності.

Аналіз останніх досліджень. Питання свободи, волі, права, свободи волі, її соціально-філософських і суто правових аспектів розглядали у своїх працях такі вчені й філософи, як А. Альбов, В. Гришук, А. Джакая, А. Карась, А. Ленге, Д. Масленников, Е. Муньє, В. Ортинський, О. Рувін, М. Сальников, М. Цимбалюк, С. Шевельова, А. Шопенгауер, М. Штангрет та багато інших.

Концептуальні підходи вказаних науковців стали підставою для формування **мети статті** – дослідити свободу волі крізь призму категоріального апарату філософії права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Філософська траєкторія дослідження терміна «свобода» є можливою у своїй полівимірності. Безумовно, припущення щодо відсутності прямого чи непрямого примусу є необхідним для первинної фіксації ситуацій морального вибору (для опису тих моментів, у яких особа під час здійснення вибору лінії поведінки насправді керується винятково моральними міркуваннями). У цьому аспекті свобода трактується як незалежність від впливу конкретних зовнішніх факторів (завжди присутнім є сумнів щодо того, чи справді моральною була мотивація особи, дії якої формально співпадали з тією чи іншою моральною нормою, хоча ситуація їх здійснення містила зовнішні силові додержання, загрозу суспільного осуду тощо). Фактично разом із цим сумнівом пов'язується нерідко відзначене у філософії моделювання ситуації цілковитої поведінкової незалежності людини. Зрештою, саме такі мисленнєві експерименти дозволяють чітко сформулювати запитання про здатність людини спиратися на моральні цінності як на абсолютні.

Генезу поняття права в більшості випадків пролизує розуміння свободи волі. Ще Г. Гегель стверджував, що вихідною точкою права є воля, яка є «свобідною, оскільки саме свобода є її субстанцією

і визначенням, а система права є царством реалізації свободи». Зрештою філософські та юридичні дослідження вказують на те, що воля є трансформацією суб'єктивності в об'єктивність, єдністю теоретичної свідомості з практичною діяльністю, активністю й дієвістю предметної свідомості, цілеспрямованістю регулювання діяльності й поведінки щодо переродження дійсності. Саме звідти черпається визначення права з огляду на його вольову сутність, адже, як стверджує Д. Керімов, право – це історично сформована вольова система принципів, норм і дій, які обумовлюються суспільними відносинами та регулюють ці відносини з метою встановлення суспільного правопорядку, забезпечуваного різними засобами, у тому числі й державним примусом.

Загалом здатність волі людини як причини її вчинків, на переконання І. Канта, може бути як свобідною, так і несвобідною залежно від обґрунтованості цілей того чи іншого вчинку, здатності бажання або практичного розуму (власне в останньому випадку воля є свобідною). Зрештою, можемо стверджувати, що в такому контексті історичний вимір розвитку свободи та права в особистісних відносинах являє собою прогрес рівності людей як формальної рівності. Рівність права творить свободу можливою й дієвою в загальній нормативно-правовій формі як визначений правопорядок. Тобто людина є вільною лише тією мірою й тоді, у якій та коли вона відчуває й переживає себе вільною. Саме ця діалектична концепція співвідношення свободи, необхідності та інтересу є доцільною для нашого дослідження також тому, що вказує, як наголошував Л. Петражицький, на «примирення» вказаних категорій із юридичною емоцією, переживанням, пов'язаним саме зі свободою волі.

Саме в соціальній діяльності індивіда з більшим або меншим ступенем адекватності реалізуються суспільні цілі, потреби й інтереси. При цьому реалізується також власна свобода індивіда. Однак здійснення свободи не можливе без наявності об'єктивних можливостей вибору й осмислення цих можливостей самою людиною, уміння бачити їх, вибирати й використовувати. У такому разі воля – це особливий вид детермінації, коли причиною дії стає рішення, волевиявлення людини, яке також не є безпричинним [1, с. 110].

Ще А. Шопенгауер вважав, що сутність усіх речей, у тому числі й правових явищ, таємниця світу та його рушійна сила зумовлюються єдиним чинником – людською волею до життя. У людській природі ця воля проявляється в інтелігібельному (збагненному, осягнутому розумом) характері. Учений зазначав: «Інтелігібельний характер, поєднуючись із мотивами – зовнішніми спонукальними силами, переломленими у свідомості людини, – безповоротно визначає лінію поведінки» [2, с. 8]. На думку філософа, моральна сутність особистості залишається незмінною від народження до смерті, а в цьому випадку заперечується необхідність і доцільність будь-якого виховання, що суперечить дійсності.

З іншого боку, для розкриття правової природи людини також важливим є принцип автентичної людської комунікації, висунутий та описаний Ж.-Ж. Руссо, а потім проголошений К. Леві-Стросом як безумовно необхідний для істинного антропологічного пізнання.

Здатність бачити за приписами розуму називається волею у вузькому значенні, схиляння волі до здійснення вчинку – рішучістю. Розум, подаючи волі правила, доводить її свободу, оскільки в такому разі уможливлується різноманітність вчинків, а не їх реалізація за єдино встановленим напрямом. Якби воля не мала свободи, то приписи розуму були б даремними, оскільки в них містилося б або те, до чого воля необхідно прямує, або те, чого за природою своєю виконувати не може [3, с. 47–48].

Загалом вчинок називається морально добрим, якщо добровільний вибір особи скеровується до справжнього людського добра та в такий спосіб виявляє, що людська особа сама добровільно й свідомо прямує до життя в Пресвятій Трійці. Із цього постає, що існує суттєвий зв'язок між моральною вартістю кожного поодинокого людського акту та остаточною метою людини. Моральний вчинок називаємо добрим, коли він висловлює вільну орієнтацію особи до її вічної мети. Якщо мета кожної поодинокі дії, тобто її об'єкт, не перебуває в співзвучності зі справжнім добром людської особи, то вибір такого вчинку робить морально злими як саму дію, так і особу, яка її чинить, оскільки скеровує й переорієнтовує її в бік, протилежний до власної мети, відвертає від найвишого Добра, тобто від самого Бога. Моральне добро чи зло людських вчинків можна оцінити на основі таких критеріїв: вибраного предмета, мети, якої людина намагається досягти, обставин дії. Предметом дії є те, що обирає особа для свого вчинку. Внутрішній зміст вчинку (його природна ціль) стає предметом особистого вибору людини, вказуючи на те, що конкретно бажає чинити особа та до чого скеровує свою особисту волю. За допомогою предмета бажання виконавець дії наче оформлює свою особисту волю й надає їй певного напрямку. Якщо в цьому напрямі особиста воля узгоджується з природною волею особи (внутрішніми прагненнями людської істоти до обожнення), то такий предмет є морально добрим, оскільки сприяє руху особи від образу Божого до його подобі. Очевидно, важливим є як пізнання (розумове, споглядальне) суті предмета прагнення, так і усвідомлення вічної кінцевої мети для того, щоб їх між собою узгоджувати.

Прагнучи предмета дії та скеровуючи таким чином до нього свою особисту волю, особа формує намір, який є зародком майбутнього морального акту. Намір – це скерування особистої волі до визначеної посередньої мети. Намір завжди є внутрішнім виміром вчинку особи, однак не завжди виявляється назовні. Намір інтимно пов'язується зі станом людського серця, який перетворює його на конкретний вчинок. Намір може не лише бути в основі однієї дії, а й скеровувати до обраної мети все життя як низку людських вчинків. З іншого боку, одна й та ж дія

може ґрунтуватися на різних намірах. Мета вчинку – це найближчий результат, до якого прагне внутрішній намір, вказуючи на той бажаний результат, якого намагається досягти особа внаслідок свого вчинку. Проте слід мати на увазі, що добрий намір ніколи не виправдовує морально злу поведінку (наприклад, намір зберегти здоров'я жінки не виправдовує омертвлення плоду). Ціль не виправдовує засоби. Не можна засудити на смерть невинного, щоб врятувати народ. І навпаки, наявність злого наміру (наприклад, марнославства) перетворює на морально злий навіть такий акт, який на перший погляд видається добрим. Обставини, як і наслідки, є другорядними елементами морального акту. Вони можуть збільшити або зменшити відповідальність того, хто діє (наприклад, страх перед смертю). Обставини, однак, самі по собі не можуть змінити моральну вартість самого акту, не можуть зробити доброю чи виправданою дію, що є злою за своєю суттю.

Внутрішній сенс полягає у формуванні здорової людської особистості. Це означає, що людина саме за допомогою свободи здатна цілісно розкрити себе. Тому й свобода вимагає до себе цілісного розуміння та трактування, адже ця її цілісність залежить власне від її життєвого виміру. Крім того, її цілісність полягає в єдності як теоретичного, так і практичного контекстів, причому лише за умови реалізації. Е. Муньє стверджує: «Проте свобода не з'являється сама по собі із цих приготувань подібно до того, як плід народжується з квітки. У таємному переплетенні природних сил, що пронизують і приховують ці приготування, зарезервована незамінна ініціатива особистості – побачити шляхи свободи, які належать їй одній, обрати їх та стати на них. Лише сама особистість, обравши свободу, робить себе вільною. Ніде їй не знайти вже існуючу, подаровану свободу. Ніщо у світі не дає їй впевненості в тому, що вона вільна, якщо вона не стане завзято на шлях свободи» [4, с. 499]. Тобто людина, усвідомивши та сприйнявши цілість свободи, здобуває власну цілісність.

Змістом онтології людини є спрямування волі «на пошуки себе в поведінці», на реалізацію природних рис діловитості, на те, щоб її вчинки були корисними для природи й суспільства. При цьому зусилля волі повинні спрямовуватися на виконання людиною тієї соціальної ролі, яка є необхідною для забезпечення гармонії життя, для підтримання краси, рівноваги, які є умовою існування всього природного. Виховання є об'єктивним явищем суспільного буття, його функцією, має національний, історичний характер. Воно є агрибутивним елементом людської екзистенції в здійсненні «людськості», що супроводжує людину з перших кроків її історичного існування. У кожному історичному добу, у кожного народу мета виховання неодмінно пов'язувалася з уявленнями про людину, її сутність і місце в суспільстві [5, с. 67].

На думку С. Шевельової, кримінальне право «спочиває на спростовуваній презумпції свободи волі, відповідно до якої дії людини вбачаються вільними до тих пір, доки не доведено протилежне». Соціально-

правова підстава цієї презумпції полягає в тому, що лише мінімальна кількість усіх людських вчинків, релевантних для кримінального права, здійснюється під впливом примусу або інших виняткових обставин, що усувають свободу волі. Навіть більше, усунення свободи волі через примус чи інші обставини припускає зникнення свободи волі в юридичному сенсі цього слова; це означає, наприклад, що той, кому погрожують, може також володіти «технічно» свободою вибору варіанта поведінки (підкоритися загрози та зазнати, відповідно, несприятливих для себе наслідків), проте «юридично» свобода волі зникає. У деяких випадках свобода волі зникає і «юридично», і в реальному значенні. Слід відмітити, що свобода волі та примус у кримінальному праві є автономними юридичними поняттями, заснованими на категоріях психології, проте такими, що з ними не співпадають. Таким чином, свобода волі існує для цілей позитивного кримінального права; за його межами або у філософсько-теоретичному аспекті дискусія, звичайно ж, може тривати [6, с. 212].

А. Ленгле відзначає, що воля – вираження свободи в людині – розглядається в екзистенціальному вимірі як те, завдяки чому має шанс реалізуватися екзистенція. Учений описує три форми прояву волі. Свобода волі засновується на дозволі (відпусканні), а також на встановленні відносин з особистісним Person. Дозвіл дає простір для становлення. За контрастом із цим воля бере на себе специфічні активні функції, унаслідок чого дії людини набувають ознак персональності. Персонально-екзистенційні фундаментальні мотивації впорядковують формування волі та складну структуру волі. Велику проблему, пов'язану з волею, являє собою наявність дилем, що виникають унаслідок ціннісних колізій та інтегративної функції волі. Воля є схильною до спокус. Слабкість – це те, що внутрішньо притаманне волі. Знання про властиві волі слабкі місця дозволяє людині з великим прийняттям ставитися до свого життя [7].

Фактично філософсько-правова характеристика свободи волі передбачає її двовимірність: внутрішній вимір (свобода людини вбачається зазвичай у свободі волі) і зовнішній вимір, що виражає безпосередньо умови існування людини у світі, у тому числі й правові.

Висновки. Таким чином, значущого виміру набуває власне методологічний підхід до інтерпретації свободи волі як здатності обирати такі рішення, які спираються на відповідні знання (у нашому випадку – правові). Це своєю чергою налаштовує на сприйняття свободи волі в контексті вибору поведінки та усвідомлення умов, у яких така поведінка буде виправданою чи засудженою. Фактично поза вирішенням проблеми свободи волі унеможливується аналіз інших філософсько-правових проблем, оскільки в разі заперечення свободи волі як такої можемо дійти висновку, що право в цілому не має смислу та є зайвим. Отже, право логічно постає зі свободи та за своєю суттю спрямовується на свободу волі людини; більше того, воно є продуктом волі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Джакая Л. Мир человека и человек в мире в свете нового философского мышления / Л. Джакая // Философия науки. – 1990. – № 1. – С. 109–113.
2. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / А. Шопенгауэр ; общ. ред., сост., вступ. ст. А. Гусейнова и А. Скрипника. – М. : Республика, 1992. – 448 с.
3. Русская философия права (онтология) / сост. : А. Альбов, Д. Масленников, М. Сальников. – СПб. : Алетейя, 1992. – 143 с.
4. Мунье Э. Манифест персонализма / Э. Мунье. – М. : Республика, 1999. – 559 с.
5. Ортинський В. Філософські проблеми правового виховання курсантів у вищих навчальних закладах МВС України : [монографія] / В. Ортинський, В. Бліхар, М. Штангрет. – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – 255 с.
6. Шевелева С. О понимании свободы воли в современной уголовно-правовой науке / С. Шевелева // Грамота. – 2014. – № 8/1. – С. 210–212.
7. Лэнгле А. Экзистенциально-аналитическое понимание воли / А. Лэнгле [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://laengle.info/userfile/doc/Will-2012.pdf>.